

- 69 Նաեւ յայն առաջ զՍարգիս կարգէր նա Արքեպիսկոպոս Հայոց եւագոկեայ, Ջոր եւ Հաստեր յայն նոյն իսկ փոխարքայ Հրովարտական որպէս օրէն կայ:
- 68 Յակոբ զայն առնէր ոչն զիտմամբ եւեթ, Թե այլուր երթեալ Սարգիս վարդապետ Ոչ եւս զՕլիս գացի նորուն հետ, Ձի Երազ նախանձուն գեւ ունէր ըզմեթ:
- 64 Յեա որոյ Յակոբ լուր պարեաաւոր Գրբեր Սարգբոի պատմութեամբ բոլոր, Որում առաքէր զարքունեաց շնորհ, Որ առ զերծման էր եւ հովուութեան նոր:
- 65 Ջոր եւ յորգրէր ռահ գործեւ անտի Աւ եւագոկեայ ուղւով ուղղակի, Ուր, ասեր, մընայ հօտն այն անուանի Ի համբարեւ զաջ նոր հովուիւք քաջի:
- 66 Ընկալեալ Սարգիս նոյն ծրար թղթոց՝ Ընդ որ եւ թուղթս ինչ իշխանաց մարոց Ընթերցմամբ որոց սածիւր սրբին խոց Գոհութիւն ձանեալ Տեառն արարածոց:
- 67 Ապա հանգերձեալ անգէն առ նըմին երթայր ի պալատ իրաւարարին, Յոր պատճէն զերծման հրովարտակին Օրինակել տայր արձանագրողին:
- 68 Լուր զերծման նորին կատարեալ համուն, Լուեալ անդանոր բարեկամք ողջոյն, Երթային առ նա ի խնայակցութիւն, Ջորոց գոհ լինէր բանիւ քաղցրագոյն:
- 69 Եւ քանզի ի գիր անձին աղաթման, Բանք զեւագոկեայ բընաւ ոչ զբառն, Վասն այն շերթայր նա ի քաղաքէն այն, Այլ հապճեպ գիմէր առ շէն կոտառագեան:
- 70 Ուր հասեալ նորա օթէր առ մօր իւր, Որ առ հրճուութեանն լայր եւ գողցօջիւր, Եւ ողբաբարմամբ որգւոյն ըզմայլելուր, Թըւուցեալ յերկինս գոհութիւն փառս բիւր:
- 71 Անգէն քորք նորին ւ՝ անձն իւր երգակից, Ծանօթք, սիրելիք, ողջ արեանակից, Ընդ զերծման նորա զիմօք քաղցրալից, Լինէին սրտիւ լեզուաւ խնդակից:
- 72 Արդ Սարգիս թէպէտ էր ուրախալի, Այլ վտանգ, ճգանք եւ վիշտ աքսորի, Որք տեւեալ էին իրրեւ տարի մի, Ներգեւեալ էին զիւր կորով կարի:
- 73 Ուստի գաղարէր գաւուրս ինչ ի տան, Ջոր ի տեսանել անձինք բազմազան, Երթային առ նա ընծայիւք արժան, Առ որ յղէր իսկ Յակոբ զիւր փոխան:
- (Շորոշ-նիկի.)

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԻԻԹԵՐ ԳՕԹԻ ԳՆՏՈՅՏՆԵՐԻՔԸ ԵՒ ՀՆՈՅՈՑ
ՀԻՆ ՔՈՂՈՔՈՅԻՆՈՒԿՆԵ ԻՐՈՒԴԻՆՔԸ

ՀԱՅՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՆՈՒՐՔԱՆ:

III.

Վերեւը առաջագրած փաստերից պարզ հետեւում է, թէ ինչ պատմական նշանակութիւն ունի Մխիթար Գօշի Գառաստանագիրքը: Ի նկատի առնելով Գառաստանագիրքի այդ նշանակութիւնը, բնականաբար հարց է առաջ գալիս նրա ներքին բովանդակութեան ու շարադրութեան արտաքին ձևի մասին:

Մխիթար Գօշի Գառաստանագիրքը, լինելով մի անձնաւորութեան, մի անհատի աշխատութեան արգասիք, կրում է միանգամայն ենթակայական դրոշմ. այնտեղ ամեն քայլափոխում զգալու է հեղինակի ներկայութիւնը: Գառաստանագիրքի յօրինողը, տակաւին մատաղ հասակում ընդունելով կուսակրօնութիւն, շնորհիւ իր անձնական բարեմասնութիւնների եւ մտաւոր զարգացմանը վայելում էր իր ժամանակակիցների շրջանում ամենամեծ ժողովրդականութիւնը: Բարձրագոյն վարչութեան ներկայացուցիչները, թէ հոգեւոր եւ թէ մարմնաւոր հանապազ զինում էին նրա խորհրդակցութեանն եւ անխածում էին նրա հեղինակաւորութեան առաջւել: Ջարմանալի չէ ուրեմն, որ այնպիսի պատասխանատու եւ նշանաւոր գործ, որպիսին է Հայոց Գառաստանագիրքի կազմելը, յանձնարարուած էր այդ գիտնական վարդապետին: Մխիթար Գօշը, զիջանելով Աղուանից Սոեփանոս Բ. Նաթողիկոսի ու խաչէն գաւառի վախճանի իշխանի անդադրուն թախանձանքներին ու յորդորներին, ի վերջոյ, մատաւորապէս 1184 թուին, ձեռնարկել էր իւր աշխատանքները: Որքան յաջողութեամբ կարողացաւ Մխիթար Գօշը կատարել իւր վրայ վերցրած մեծ գործը — ահա այն հարցը, որ հետաքրքիր է այժմ պարզել:

Որեւէ գրական պատմական մի գործ արժանապէս գնահատելու համար միշտ անհրաժեշտ է ելակէտ ունենալ այն պատմական շրջանն, այն սոցիալ-կուլտուրական պայմանները, որոնց միջոցաւորում ծնունդ են առել յիշեալ

գործերը: Կանգնելով այս տեսակ մի հայեացա-
կէտի վրայ իրաքանչիւր առարկայապէս հետազո-
տող ըստ արժանոյն կը գնահատէ Հայոց դա-
տաստանագրքի հեղինակին եւ նրա կատարած
գործի նշանակութիւնը: Ի հարկէ Մխիթար
Գօշի աշխատութեան մէջ աւելորդ է որոնել
հռովմէական իրաւունքի եւ Corpus iuris պլաս-
տիկ կազմն ու պըսնելի շէնքը: այդ գործի մէջ
չի նշմարոււմ նոյն իսկ խմբագրական այն
համութիւնը կամ օրինագրքեր կազմողներն այն
համեստ շնորհը, որը նուազ շափով նկատելի
է միջին դարերի Արեւմտեան Եւրոպայի բազմա-
թիւ օրենսգրքերի, ինչպէս օրինակ՝ Leges bar-
barorum առեւանհալ օտար դատաստանագրքերի
մէջ: Սակայն չմոռանաք, որ այն ինչ դարերի
ընթացքում հայկական կեանքի թէ՛ քաղաքա-
կան եւ թէ՛ հասարակական ամենալաւ պայման-
ներում չկարողացան կազմել մերնախահայտը, որ
Մխիթար Գօշը կազմեց մի այնպիսի ժամա-
նակ, որի ծանր ու մռայլ ազդեցութիւնը գրոշ-
մուսն է նաեւ նրա գործի վրայ: Դա այն ժա-
մանակն էր, երբ Հայաստանը գաղաւթում էր
աղիտալի յեղաշրջութեան մէջ: Քաղաքական
ազատութեան անկումը, հասարակական ոյժերի
տարրալուծում, ժողովրդական համայնքի խա-
ւար եւ յուսահատ դրութիւնը թաթաւրական
արշաւանքների, սրի ու հրի անողջ հարուածների
ներքոյ — ահա երկրի անմխիթար պատկերը: Այդ
ժամանակամիջոցի հասարակական ու մասնաւոր
կեանքի միակ ներկայացուցիչները — հոգեւո-
րականները ունեւով չէին տարբերուում մա-
ցեսալ ազգաբնակչութեան դրութիւնից: Ինչպէս
կարելի է եզրակացնել այն դարու մեջ հասած
պատմական յիշատակարանների հիման վրայ,
վերջինիս գրականութիւնն համեմատաբար նա-
խորդ դարերի հետ ամենամոմխիթար ու ողոր-
միլի վիճակի մէջ էր գտնոււմ: Արդ հասկանալի
է, որ թէ՛ Մխիթար Գօշն իւր ժամանակակից-
ների շրջանում, շնորհիւ իր հեղինակաւորու-
թեան եւ ուսումնականութեան, այնպէս բարձր
էր կանգնած, այնուամենայնիւ նրա ժամանա-
կակիցների յայտնած մեծ կարծիքը նրա մասին
պէտք է յարաբերական մօրով ընդունել:
Մխիթար Գօշը չէր տեսցնել ոչ մի իրաւաբա-
նական կրթութիւն, աստիարակական եւ աննուէլ
էր քրիստոնէական ոգու եւ կղերական գոգ-
մաների միջնորդութեամբ: Հետեւաբար այդ տեսակ
հեղինակից կարող ենք պահանջել միմիայն
նրա աշխարհայեցողութեանը համեմատ մի
գործ:

Հայոց Դատաստանագրքի բովանդակու-
թիւնը նոյն իսկ մակերեւութօրէն քննելիս, կը
նկատենք նրա անսխտեմ դասաւորում: Մխի-
թար Գօշը բաժանում է իր օրենսգրքը երեք
մասի — Նախադրութիւն, Եկեղեցական Կանոն-
ք, Աշխարհական Կանոնք: Այսինքն մասնաւորապէս
պետական, քաղաքացիական ու քրեական իրա-
ւունքներից, Հայկական ամբողջ իրաւունքը բա-
ժանելով Եկեղեցական ու Աշխարհական, Մխի-
թար Գօշը չի ղեկավարոււմ իրաւական յարա-
բերութիւնների սկզբունքով, չի հիմնոււմ մարդ-
կային այս ու այն յարաբերութիւնները կար-
գաւորող իրաւական նորմերի ներքին բովան-
դակութեան վրայ, այլ ելակէտ ունի բացառա-
պէս այն սկզբունքը, թէ ինչ տեսակ դատաս-
տանի են ենթարկոււմ իրաւական գիպուածները՝
(casus) եկեղեցական թէ աշխարհական: Սակայն
մեր հեղինակը չի կարողանում հաւատարիմ մնալ
նրա իսկ իր այդ առաջագրած սկզբունքին: Նա
անկարող է լինում խիստ որոշակի սահմանա-
գիծ քաշել եկեղեցական ու աշխարհական
օրենքների միջեւ: Հաստատուած այնպիսի որոշե-
րներ, որոնք իրենց էութեամբ կարծես վերա-
բերում են քաղաքացիական, այսինքն աշխար-
հական իրաւունքին, մեզ անհասկանալի կերպով
տեղ են գտել եկեղեցական իրաւունքի բաժ-
նում եւ ընդհակառակն: Նոյնը կարելի է ասել
նաեւ քրեական օրենքների վերաբերմամբ:
Նշանակալից միտադրական բովանդակութիւն ունե-
ցող ու համանիշ նշանակութիւն կրող յու-
զուածները կարելի է գտնել այս եւ այն
մասում:

Վերոյիշեալ երկու մասի այս տեսակ ան-
յաջող բաժանումը հարկ է գլխաւորապէս
բացատրել նրանով, որ ինչպէս վերո տեսանք,
Մխիթար Գօշը աշխարհական ու եկեղեցական
իրաւունքների եւութիւնը որոշելիս ունեցել է
սխալ ելակէտ: Ընդունելով իրաւունքը այս
տեսակ, լոկ մեքենական բաժանումը, մեր հե-
ղինակը անտարակոյս պէտք էր հանդիպել ան-
յաջողութեան, վրան զի դատաստանական հիմ-
նարկութիւնների բաժանումն աշխարհականի ու
եկեղեցականի հին Հայաստանում ինքնատիւ
քեան խիստ անորոշ ու խառնուրդաւորու-
թիւն էր կրում: Մխիթար Գօշի դատաստա-
նագրքից եւ թէ՛ հայկական պատմական աղ-
բիւրներից կարելի է նկատել, որ եկեղեցական
ու աշխարհական դատաստանների իրաւասու-
թեան շրջանակները երբեք միմեանցից որոշակի
սահմանագծուած չեն եղել: Այլ կախուած են

եղել այս կամ այն կառավարչական դասակարգի իրական տիրապետութեան ոյժից:

Եկեղեցական ու աշխարհական օրէնքների այդ անյաջող բաժանումից յետոյ գտնուած ենք մի այլ պակասութիւն՝ դա է իրաւաբանական նիւթի ներքին դասաւորման անսխառմ ձեւը: Դատաստանագրքի բոլոր յօդուածները հետեւում են իրար առանց օրեւէ կարգի, առանց օրեւէ փոխադարձ կապի: Ուստի ամբողջ դատաստանագիրքը ներկայացնում է բազմութիւ յօդուածների ահազին քառասյին կոյտ: Միեւնոյն հարցին վերաբերեալ յօդուածները, ինչպէս եւ արտայայտած մտքերը, ցրուած են այս ու այնտեղ այնպէս որ օրեւէ իրաւական դիպուած վճռելու համար անհրաժեշտ է որոնել պատշաճ յօդուածներին մէջ հարկուոր նիւթը, ընտրել այնտեղից առանձին նախագատութիւններ, գիպուածական վճիռներ: Դրան իսկ իւրաքանչիւր յօդուածը, չնայած, որ կրում է նիւթ առած առարկային համեմատ վերնագիր, ինքնատիպեան չի ներկայացնում խստօրէն որոշուած ու կարգաւորուած մի բովանդակութիւն: Ոչ սակաւ էլ պատահում են միեւնոյն հարցին վերաբերեալ զանազան հակասական որոշումներ: Մի խօսքով՝ Հայոց Դատաստանագիրքը իր ամբողջութեամբ թողնում է չվերջացրած մի գործի տպաւորութիւն. ներկայացնում է շուտափոյթ կատարած աշխատանքի արգասիք: Երեւի Մխիթար Գօշը, ինչպէս արդարացի նկատում է այդ պակասութիւնների առթիւ Վահան Ծ. Վ. Բաստամեանը, «սկսելով իր դատաստանագիրքը, չունէր ձեռքին կանխապէս ժողոված միասին իր բոլոր աղբիւրները, այլ նա գրեց նախ իւր նախագրութիւնը, եւ ապա սկսեց կազմել իւր Դատաստանագիրքը հաւաքելով հետզհետեւ եւ մոռանելով նրա մէջ ձեռքին ընկած եւ յարմար կանոնները եւ յօդուածները»:

Միանգամայն այլ տպաւորութիւն է թողնում Հայոց Դատաստանագրքի առաջին մասը՝ Նախադասութիւնը: Վերջինս համեմատաբար աւելի յօրինուածական՝ իր բովանդակութեամբ եւ հոգատար ընդունվ կատարած շարագրութեամբ՝ աւելի մխիթարական պատկեր է ներկայացնում: Այս երեւոյթը պէտք է բացատրել նրանով, որ նախագրութիւնն անկախած առաջ է գրուած եղել, քան վերջին երկու մասերը: Մինչդեռ վերջին երկու մասը՝ եկեղեցական կանոններն ու աշխարհական օրէնքները՝ Վահան Ծ. Վ. Բաստամեանի եւ մեր ենթագրութեամբ գրուած են

եղել եւ մոռուած Դատաստանագրքի մէջ զանազան միջոցներում, նայած հաւաքած նիւթի պաշարին, ընդհակառակն առաջին մասը՝ Նախադասութիւնն իր նիւթ առած առարկայի շնորհիւ, ներկայացնելով մի ամփոփ, ամբողջացած բովանդակութիւն, թոյլ էր տալիս հեղինակին աւելի կենդրոնանալ ու լրջօրէն վերաբերուիլ իր գործին թէ՛ ժամանակի եւ թէ՛ շարագրութեան ձեւի կողմից: Յիշատի, այն բոլոր հարցերը, որոնք արծարծուած են Նախադասութեան մէջ, քիչ թէ շատ տեսական բնասորութիւն են կրում, հետեւապէս հեղինակը առիթ չունէր ցրուելու, որպէս զի այս կամ այն օրէնք որոնէր, զանազան իրեն անհրաժեշտ յօդուածներ ժողովէր եւ այն: Այս նախագրութեան մէջ բացառապէս արծարծուած են Մխիթար Գօշի անձնական կարծիքներն ու խորհրդածութիւնները դատաստանի ու դատավարութեան նշանակութեան մասին, նրա հայեացքները ընդհանրապէս իրաւունքի եւ օրէնքների մասին, Դատաստանագրքի կազմելու շարժառիթների եւ նրա աղբիւրների մասին:

IV.

Ինչ վերաբերում է Հայոց Դատաստանագրքի շարագրութեան ներքին բովանդակութեանը, վերջինս, ինչպէս առիթ առնեցանք շեշտելու, կրում է իր մէջ հեղինակի անձնատուութեան կտուրկ գրոշմը: Ամբողջ Դատաստանագրքի մէջ աչքի է զարնում կրօնաւոր հեղինակի ներկայութիւնը, կղերական միջնորդութեամբ զարգացած մտքի գործունէութիւնը: Հայոց Դատաստանագրքի յօդուածների մէջ կարմիր թելով անցնում է այն փաստը, որ Մխիթար Գօշը նախամեծար նշանակութիւն է տալիս աստուածակառութեան ու եկեղեցական հիմնարկութիւններին համեմատաբար աշխարհական հիմնարկութիւնների հետ, մանաւանդ այնպիսի հարցերում, որոնք վերաբերում են քրեական, ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքներին: Դատաստանագրքի մի այլ բնորոշ եւ հետաքրքիր գիծը — դա նրա յատուկ ոճն է եւ յօդուածների շարագրութեան ոգին: Նմանօրինակ բարգաւաճ յատկութիւններով օժտուած էին թշմայն անկուտուոր Արեւելքի Օրէնագրքերն ու Դատաստանագրքերը, այլ եւ այն բոլոր օրէնագրքերը, որոնք լոյս էին տեսնում Արեւմտաքրում, Եւրոպական պատմութեան նոյն իսկ միջին դարերի վերջերում:

Հայոց Դատաստանագրքի յօդուածները զուրկ էին յեռեւթաւէ-տիւնէն եւ նրանք արեւածած նիւթները չեն պարունակում իրաւաբանական առարկայի որոշ, կտրուկ սահմաններ. այսինքն բացակայ են այն գծերը, որոնք յատուկ էին հռովմական, բիւզանդական եւ յատուկ են գրեթէ բոլոր նորագոյն օրենսդրական ժողովածուներին: Միեւնոյն Գօշը որոշակի ձեւակերպած օրենքների փոխարեն, մեզ տալիս է մի շարք խորհրդածութիւններ եւ այս կամ այն իրաւական երեւոյթների, իրաւաբանական դիպուածների եւ հիմնարկութիւնների (institution) վերաբերեալ անձնական կարծիքներ: Հայոց դատաստանագրքի մէջ միանգամայն զուրկը լինէր որոնել նրա հեղինակի տրամադրութեան ներքոյ եղած իրաւաբանական նիւթերի վերացականացումը: Միեւնոյն Գօշի մտածողութեանը միանգամայն խորթ են հետազոտութեան վերացական մեթոդը, նրա դատաստանագրքի մէջ բացակայ են իրաւաբան իրականութեան ընդհանրացող արտայայտութիւնները: Դատաստանագրքի օրենքները յարմարեցրած են առանձնակի թանկարկներով, ուստի չեն ներկայացնում մի որոշ ամբողջութիւն, չեն ընդգրկում այն բոլոր իրաւաբանական պրեցիդենտները, որոնք կարող են ծագել կենսական ու հասարակական բարդ յարաբերութիւնների մէջ: Հետեւապէս Հայոց Դատաստանագրքի որոշումները ու իրաւաբանական դրութիւնները կրում են խրատական խորհրդների ու բարոյական գասերի բնաւորութիւն: Այսպէս այստեղ նշմարում եւ եկեղեցական կանոնների ու Աստուածայնի մարգարէական գրքերի ազդեցութիւնը: Ակնհերեւ է, որ այդ ներքին բովանդակութեան համեմատ, յօդուածներին լեզուի ոճն ու շեշտը օտանում են իրենց առանձնայատուկ գոյնը: Յօդուածները գրուած են խրատական ու բարձր ոճով, համեմատած զանազան վարդապետական օրինակներով: Ինչպէս այդ տեսակ բնաւորութիւնն տեղ տեղ եւ երբեմնակի, նայած ի հարկէ արծարծած նիւթին, փոխարկուած է խիստ ու սաստեցողիչ ոճի, որպէս զի դատաւորների ու դատաւորների պրտերը ահ ու դողով լցուեն օրենքի ու դատաստանի ոյժի առաջ:

Հայոց Դատաստանագրքի վերոյիշեալ գծերը ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ նրա հեղինակի անձնական աշխարհայեցողութեան, իրաւաբանական հայեացքների անդրադարձումը:

Հասարակական կենսի զարգացման առաջին աստիճաններում մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնները կարգաւորուած են կրօնական գաղափարների ազդեցութեան ներքոյ: Արմենի ներկայացուցիչները՝ քուրմերը, հոգեւորականները հանդիսանում են իրեւ առաջին օրենսդիրներ ու դատաւորներ: Նրանք հրատարակում են զանազան Ցեսական կարգեր, օրենքներ, հռչակում այդ բոլորը իրեւ աստուածային կամքի հրամաններ: Նրանք հենց իրենք խստիւ հետեւում են, որպէս զի մարդիկ ճշդութեամբ կատարեն այդ բոլոր կարգերն ու օրենքները: Այսպէսով կրօնը տիրապետում է իրաւունքի վրայ, եւ վերջինիս բոլոր կարգերը սրբագործուած են համարուած: Իրաւունքի, բարոյականութեան եւ կրօնի սահմաններն իրարից չեն զտուած. այլ կազմում են միեւնոյն գաղափարի աստուածային կամքի՝ արտայայտութեան զանազան ձեւեր: Իրաւունքի ու բարոյականութեան մասին կազմուած այս տեսակ հայեացքը դժուար հասկանալի չէ: Հին նախնական հասարակութեան մտաւոր ու բարոյական աշխարհայեացքներն այնքան պարզ ու հասարակ են, որ այդ հասարակութիւնը, կարելի է ասել, իր ամբողջութեամբ ապրում է միատեսակ ու միանշան բարոյական հայեացքներով: Ուստի այն հասարակութեան մէջ, ուր չկան բարոյական հայեացքների որեւէ փոխադարձ տարբերութիւններ, ուր բոլորեքեան ենթարկուած են նախնական ժամանակներից ի վեր գոյութիւն ունեցող բարբերին եւ ուրեմն շահերի փոխադարձ կարգաւորումն որոշում է այդ բարբերի նորմերով, այնտեղ իրաւունքն իր բովանդակութեամբ միանգամայն ձուլում է բարոյականութեան հետ: Հասարակական կենսի զարգացմամբ, դարերով ապրող նախնական բարբեր փոփոխուող, բարդացող եւ աւելի նոր հասարակական պայմանների ազդեցութեան տակ սկսում են դուրս գալ իրենց անշարժութիւնից, կորցնում են իրենց միակերպութիւնն եւ ենթարկուած են բաժանման — քեֆեթեթեթեթ: Մի հասկացողութիւնից տարաւորուում են երկու. եւ այլ շատ ինքնուրոյն հասկացողութիւններ: Եւ ահա ժամանակի ընթացքում մարդկային միջոցն ընդունակ եղաւ առանձին երեւոյթները տարաւորուելու իրենց բարդացուցիչ մասերի եւ կտելով առանձին հասկացողութիւնները, ապա նրանց ինքուրոյն դրութիւն:

Մտաւոր զարգացման այդ հանգամանքներում, իրաւունքի ու բարոյականութեան կամ

կրօնի հասկացողութիւնները միմիանցից անջատուեցին եւ կազմեցին առանձնակի հասկացողութիւններ։ Այդ կողմից հասարակական միտքը զգալի կերպով առաջ է գնացել Երեւմտեւրոպայի տարածքում, ուր տակաւին հին պատմական ժամանակներից գտնուում ենք այդ գիտելիքների արեւելքները, ինչպէս օրինակ հին Եգիպտոսում եւ Զուգուրում։ Իրաւունքի եւ կրօնի (բարոյականութեան) բաժանումը իրարից ի հարկէ կատարուում էր երկար. շատ երկար ժամանակամիջոցում, ամբողջ մի պատմական շրջանում։ Հետեւեալպէս այդ երկու անջատուած ընթացիկների մէջ ծնում էր գեղեւեմ մի առնչութիւն, որ բացայայտուում է նրանց ներքին միջոյնով։ Եւ մենք նկատուում ենք, թէ ինչպէս հին Զուգուրական եւ յունական իրաւունքները մի ամբողջ պատմական զարգացման շրջանում կրում էին իրենց վրայ Գալատիական սկզբունքը՝ մի կողմից — իրաւունքի մարդկային, քաղաքացիական եւ միւս կողմից — կրօնական, բարոյական տարրերը։ Իրաւունքի այդ գույնով շատ բնորոշ դրոշմուել է հին յունների եւ Զուգուրացիների դիւցարանութեան մէջ, որտեղից նրա հետքերը շարունակել են արդէն իրենց գոյութիւնը պահպանել ու ներմուծուել նրանց օրէնսգրութեան հին պատմութեան մէջ. հին յունական իրաւունքի պատմութեան մէջ այդ գույնով արտայայտուում էր մի կողմից Ծեփոս, Ծեփոս բառերով եւ Թեմիս, իբրեւ ճշմարտութեան ու արդարադատութեան աստուածուհի։ Միւս կողմից՝ Ժիւս ու Նոմոս բառերով — որ կը նշանակէ աշխարհական օրէնք, իբրեւ մարդկային հասկացողութեան յառաջագրութիւններ։ Ղմանապէս հին Զուգուրացիների իրաւունքի մէջ յիշեալ գույնով բնորոշուում էր երկու յայտնի խօսքերով՝ fas իբրեւ կրօնական, աստուածային օրէնք, եւ ius իբրեւ մարդկային, աշխարհական իրաւունքի արտայայտութիւն։ Fas lex divina, ius lex humana est — ասում էին հին Զուգուրական օրէնսգիրքները։

Այլ պատկեր է ներկայացնում արեւելքի մտաւոր զարգացման պատմութիւնը։ Այստեղ մարդկային դիտողութեան ու մտածողութեան սահմանները չկարողացան գուրգալ իրենց անշարժութիւնից եւ մենք նոյն իսկ մեր օրերում ականատես ենք, թէ ինչպէս արեւելեան ժողովուրդների մտաւոր զարգացումն խաբարհուում է կրօնական փիլիսոփայութեան միջոցիւնների մէջ։ Այստեղ զուր կը լինէր որոնել հասարակական մտքի ու մտածողութեան գիտելիքները

ցիոնի նշյւններ յառաջգիտութեան այդ անհրաժեշտ տարրերը։ Արեւելեան ժողովուրդների իրաւունքի պատմութիւնը մի խղճալի պատկեր է ներկայացնում. իրաւունքի եւ կրօնի հասկացողութիւնները այդ ժողովուրդների աշխարհայեացքում հոմանշել նշանակութիւն ունեն։

Մենք դիտումք փոքր ինչ երկար կանգ առանք իրաւունքի զարգացման ներքին նշանակութեան վրայ, որպէս զի աւելի դիւրին լինէր ըմբռնել հայկական իրաւունքի փիլիսոփայութիւնը, որի ուրուագծերի հետ կարելի է ծանօթանալ Միսիթար Գօշի իրաւաբանական աշխարհայեացքից։

Իրաւունքը Միսիթար Գօշի հայեացքով էթիկական մի հասկացողութիւն է։ Իրաւունք եւ բարոյականութիւն ասած բաները Գաւառականագրի հեղինակը չի անջատում իրարից. այլ ըմբռնում է իբրեւ մի ամբողջացած, միատեսակ ու իրար հետ համակերպուած մի առարկայ։ Իրաւունքը — դա արգարութեան օրոնումն ու պաշտպանումն է եւ առաջնում է Աստուծուց. «Աստուած ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոյն սահմանեաց ընտրել վերաւայնի»։ Իրաւունքը, օրէնքները սահմանուած են Աստուծուց, որը ներմուծել է դա մարդու բնութեան, էութեան մէջ. ուստի իրաւունքը Գաւառականագրի մէջ հանդէս է գալիս նաեւ Բնագրութեան օրէնքների անունով։ Այդ հիման վրայ իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ Միսիթար Գօշը նշմարում է երեք շրջան։ Առաջինը — դա հեթանոսական շրջանն է, զուտ «բնաւորական» օրէնքների շրջանը։ Երկրորդը — Մովսիսական օրէնքների շրջանը, որտեղ կազմում են բնաւորական օրէնքների զարգացման յետագայ շրջանը. եւ երրորդը — Ս. Աւետարանի շրջանը, որ առաջ է եկել իբրեւ լրացումն բնաւորական ու մովսիսական օրէնքների։ Ունենալով այս տեսակ գաղափար բնաւորական օրէնքների մասին, Միսիթար Գօշը միանգամայն տրամաբանօրէն պնդում է, թէ իւրաքանչիւր մարդու կամքից վարելով՝ Այդ է պատճառը, ասում է մեր հեղինակը, որ Աւետարանը սկզբանից ի վեր մեզ աւանդեցին ոչ թէ գրով, այլ բանիւ։ Ընդհանրապէս շնորհիւ այն հանգամանքին, որ մարդկային բնութեանը յատուկ է ճշմարտութիւնն ու իրաւացիութիւնը, նախնական ժամանակները մինչեւ քրիստոնէութեան

1 Մ. Գօշի Գաւառականագրից, էջ 81
2 Անդ. էջ 71
3 Անդ.

թեան առաջին դարերը մարդկութիւնը գրաւոր օրէնքներէ պէտք չէ զգացել: Սակայն յետագայում, շարունակում է Միխիթար Գօշի, երբ աշխարհիս վրայ մեծ ծաւալով զարգացաւ շարը, որ արդէն սկսել էր սպառնալ իրաւացիութեան այդ ոգուն, եւ մարդկութիւնն էլ, շնորհիւ իր մոռացութեան, մեղապարտութիւններէ վտանգին ենթարկուեց, այն ատեն առաջ եկաւ գրաւոր օրէնքներէ անհրաժեշտութիւնը: Գրիստոսը եկաւ աշխարհ եւ սորվեցուց մարդկան ինչպէս կատարել օրէնքները եւ ինչպէս վարել դատաստանը: Դատաստանն անհրաժեշտ մի հիմնարկութիւն է, բայց ընդ միջն հանապաղ մարդիկ կարողութիւն ունին վարուիլ այնպէս, որ առիթ չլինէր ամէն անգամ դատաստանի դիմել: Վերջիվերջոյ Հայոց Դատաստանագրքի հեղինակը ընդունում է բնաւորական, միփոխական օրէնքները ու Աւետարանն՝ «իբրեւ զսերմ ունել յողիս եւ նորօք վարիլ յիրաւունս դատաստանի»: Այս օրէնքները ու Աւետարանը՝ հակառակ դատաստաններին, որոնք կախուած են մահկանացուներից եւ որոնց կամքի գործ են, անփոփոխ են ու մշտնջենաւոր: Այդ օրէնքները եւ Աւետարանը կազմում են յաւիտենական, հիմնական իրաւունքներ:

Աւանայ հայոց է ծագում համեմատելու Հայոց Դատաստանագրքի քառօրէն անուանած օրէնքները իրաւագիտութեան մէջ յայտնի քառօրէն իրաւունքի հիպոտեզին հետ: Բնական իրաւունքի հիպոտեզի առաջին շնչերը կարելի է քանել հին յոյների, օրինակ Սոկրատէսի փիլիսոփայութեան մէջ, եւ ապա գրանք բաւականի զարգացան հին հռոմէական օրէնագրանքների աշխարհայեացքներում: Մինչեւ ժԸ դարու սկզբները դիոնիսիէն չունէր աակրաին պատմական զարգացման օրինաւորական գաղափարը: Հետեւապէս բնական իրաւունքի հիպոտեզն ընդունում էր իրաւունքը, որպէս մի յաւիտենական, անփոփոխ, ընդհանուր մի երեւոյթ, որ անհրաժեշտօրէն բղկում է մարդկային բնութիւնից, անկասկածաբար մարդկային կամայականութիւնից: Այս հիպոտեզը մեծ ծաւալ էր ստացել միջնադարեան փիլիսոփայութեան մէջ ժն՝ գարում՝ փիլիսոփայութեան, որ ամբողջապէս տողորուած էր կրօնական գաղափարներով, որոնք կրօնական-միստիքական փիլիսոփայութեան հովերի ներքոյ անուանւած մի շարք սերունդների քաղաքակրթութեան վերջին մնացորդներն էին: Բնական իրաւունքն այդ միջնադարեան փիլիսո-

փայութեան մէջ, որպէս եւ Միխիթար Գօշի աշխարհայեացքում, նմանեցնում էր աստուածային օրէնքներին, որոնք հակառակ մարդկային անցողական օրէնքներին, յաւիտենական անփոփոխ են մնում, lex aeterna են:

V.

Ծանօթանալով Հայոց Դատաստանագրքի ծագման պատմութեան եւ նրա ներքին բովանդակութեան ընդհանուր ձեւի հետ, դառնանք այժմ ուսումնասիրելու հայկական իրաւունքի յօրինածութիւնը, ինչ չափով որ այդ իրաւունքը ներկայացրած է Միխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ, Նախ քան այդ նպատակին դիմելը, անհրաժեշտ է հետեւեալ նկատողութիւններն անել:

Հայոց Դատաստանագրքի առաջին մասի՝ այսինքն՝ Նախաբանի՝ հիման վրայ ստորեւ կ'աշխատինք տեսութեան առնել Դատաստանագրքի յօրինման շարժառիւթները, նրա աղբիւրները, դատաւարութիւնն ու դատակազմութիւնը: Մնացեալ երկու մասերը՝ էջիդոյնի փոփոխութիւնը եւ Աշխարհի օրէնքը կը ծառայեն ներկայ ուսումնասիրութեան փորձին այն չափով, ինչ չափով պահանջում է մեր նպատակը, այն է՝ ուրուագծել Հայոց Դատաստանագրքի իրաւունքի ըստ Միխիթար Գօշի Դատաստանագրքի:

Քաղաքացիական իրաւունքն, ինչպէս եւ սպասելի էր, պարունակում է ամբողջ երրորդ մասում՝ Աշխարհի օրէնքի մէջ: Սակայն որքան մեզ արդէն վերջիվերջոյց յայտնի է, վերջին երկու մասերը խմբագրուած են շատ անկարգ ու անկանոն, ուստի ստիպուած ենք լինելու քաղաքացիական իրաւունքին վերաբերեալ շատ յոգուածները քաղել վերջին երկրորդ մասից էջիդոյնի փոփոխութիւնը, ուր այդ յօդուածները մուծուել են Միխիթար Գօշի կամքով: Բացի այդ՝ Միխիթար Գօշի ընտանեկան իրաւունքին վերաբերեալ յօդուածները դատում է եկեղեցական օրէնքների շարքը: Վերջին համագամները միանգամայն հասկանալի են դիւրին բացատրելի է, եթէ ի նկատի առնենք Հայոց եկեղեցու եւ նրա ներկայացուցիչների հայեացքները: Սրանք ամուսնութիւնն ընդունում էին իբրեւ սուրբ խորհուրդ եւ բնականաբար այդ խորհրդից առաջացած իրաւական հետեւանքները նրանք ենթարկում էին եկեղեցական, հոգեւոր իրաւասութեանը այսինքն՝ կանոնական իրաւունքին: Ահա ներկայ խնդրի համար ստիպուած ենք լինել:

¹ Անդ. Եր. 81

